

Original Research Article

The Model of Paṭiccasamuppāda Observing for Advanced Vipassana Meditation Practice at Dhammamoli Meditation Center, Pak Chong District, Nakhon Ratchasima Province

รูปแบบการกำหนดรู้ปัจจุสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาของสำนักปฏิบัติธรรม
ธรรมโมลี อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา

Phrakhu Suddhacittagun Suddhicitto Suebklad^{1*}, & Thanee Suwanprateep²

พระครูสุทธจิตตคุณ สุทธจิตโต สืบกลัด^{1*}, & ธาณี สุวรรณประทีป²

ARTICLE INFO

Name of Author & Corresponding Author: *

1. Phrakhu Suddhacittagun Suddhicitto Suebklad*

พระครูสุทธจิตตคุณ สุทธจิตโต สืบกลัด
Mahachulalongkornrajavidyalaya
University, Pali Studies Campus,
Buddhaghosa Campus, Nakhon Pathom,
Thailand.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยา
เขตบวรศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

Email: Wat0904473618@gmail.com

2. Thanee Suwanprateep

ธานี สุวรรณประทีป
Mahachulalongkornrajavidyalaya
University, Pali Studies Campus,
Buddhaghosa Campus, Nakhon Pathom,
Thailand.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยา
เขตบวรศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

Email: Thanee_Suwanprateep@gmail.com

คำสำคัญ:

ปัจจุสมุปบาท, การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา, มรรค
ญาณ, วิเคราะห์

Keywords:

Paṭiccasamuppada, Vipassana Practice,
Magganana, Analysis

Article history:

Received: 14/07/2025

Revised: 07/08/2025

Accepted: 30/08/2025

Available online: 08/09/2025

How to Cite:

Suebklad, P. & Suwanprateep, T. (2025).
The Model of Paṭiccasamuppāda
Observing for Advanced Vipassana
Meditation Practice at Dhammamoli
Meditation Center, Pak Chong District,
Nakhon Ratchasima Province. *Journal
Dhamma for Life*, 31(3), 812-834.

ABSTRACT

This study aims has three primary objectives: (1) to study the principle of Paṭiccasamuppāda (Dependent Origination) in Vipassanā meditation practice, (2) to explore the understanding and application of Paṭiccasamuppāda as presented in Theravāda Buddhist scriptures, and (3) to propose a practical model for applying Paṭiccasamuppāda in Vipassanā meditation at the Thammamoli Meditation Center, Pak Chong District, Nakhon Ratchasima Province. The research adopts a qualitative methodology using documentary research. Data were collected from primary Theravāda Buddhist texts and relevant academic literature, and were analyzed, synthesized, and presented through descriptive analysis.

The findings reveal that Paṭiccasamuppāda is a core doctrinal teaching in Buddhism, explaining the process of arising and cessation of suffering through a chain of twelve interdependent links: ignorance (avijjā), formations (saṅkhāra), consciousness (viññāṇa), mentality-materiality (nāma-rūpa), six sense bases (saḷāyatana), contact (phassa), feeling (vedanā), craving (taṇhā), clinging (upādāna), becoming (bhava), birth (jāti), and aging and death (jarāmaraṇa). In meditative practice, observing this cycle in both forward (anuloma) and reverse (paṭiloma) order enables practitioners to directly perceive the arising and passing away of mental and physical phenomena. This insight facilitates the development of Vipassanā-ñāṇa (knowledge of insight), especially udayabbaya-ñāṇa (knowledge of arising and passing away), leading to the gradual release of attachment and conceptual proliferation. Sustained mindfulness (sati) and clear comprehension (sampajañña)

based on the Four Foundations of Mindfulness—body, feelings, mind, and mental objects—support this process. Ultimately, such practice can culminate in the realization of the Noble Path (magga), fruition (phala), and Nibbāna.

บทคัดย่อ

การศึกษาค้นคว้านี้มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ ได้แก่ (1) เพื่อศึกษาหลักปฏิจสุมุปาบทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา (2) เพื่อศึกษาการกำหนดรู้ปฏิจสุมุปาบทตามแนวคำสอนในคัมภีร์พระพุทธศาสนา และ (3) เพื่อเสนอรูปแบบการกำหนดรู้ปฏิจสุมุปาบทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาของสำนักปฏิบัติธรรมธรรมโมลี อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยศึกษาคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ตลอดจนงานวิจัยและเอกสารทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง พร้อมทั้งวิเคราะห์ สังเคราะห์ และนำเสนอผลในเชิงพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า หลักปฏิจสุมุปาบทเป็นหัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนา ที่อธิบายการเกิดขึ้นและดับไปของทุกขอย่างมีเหตุมีผล โดยประกอบด้วยองค์ธรรม 12 ห่วงโซ่ที่เชื่อมโยงกันอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่วิชชาจนถึงชราและมรณะ การนำหลักนี้มาใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยเฉพาะการพิจารณาในรูปแบบ "อนุโลม" และ "ปฏิโลม" ช่วยให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจการเกิด-ดับของสภาวะธรรมภายในจิต และสามารถเข้าสู่ลำดับของวิปัสสนาญาณได้อย่างมีประสิทธิภาพ ในระหว่างการเรียนรู้สติในฐานสี่ ได้แก่ กาย เวทนา จิต และธรรม หากผู้ปฏิบัติสามารถมีสติและสัมปชัญญะอย่างต่อเนื่อง จะนำไปสู่การเกิดอุทัยพยุญาณ ซึ่งเป็นภาวะที่จิตตระหนักรู้การเกิด-ดับอย่างชัดเจน อันเป็นพื้นฐานในการบรรลุมรรคผลนิพพานในที่สุด

บทนำ

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา ซึ่งมีจุดมุ่งหมายสูงสุดคือการนำพาสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ทั้งปวง โดยอาศัยอริยมรรคมีองค์ 8 เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต อันประกอบด้วยองค์ธรรมที่สัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ ภายในกระบวนการทั้งหลายที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้หลังจากทรงประทับอยู่ใต้ควงไม้โพธิ์นั้น “ปฏิจสุมุปาบท” ถือเป็นหัวใจสำคัญของการตรัสรู้ธรรม ซึ่งแสดงให้เห็นถึงกระบวนการแห่งการเกิดขึ้นและดับไปของทุกขอย่างชัดเจน โดยพระองค์ทรงพิจารณาปฏิจสุมุปาบททั้งในทางอนุโลมและปฏิโลมตลอดคืนแห่งการตรัสรู้ และต่อมาได้ตรัสไว้ในพระธรรมวินัยว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจสุมุปาบท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นตถาคต” หลักธรรมแห่งปฏิจสุมุปาบทนี้ แม้จะเป็นหลักคำสอนที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกหลายแห่ง และได้รับการตีความอย่างหลากหลายในทางคัมภีร์ แต่ก็ยังเป็นธรรมะที่มีลักษณะลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก เป็นธรรมที่ละเอียดอ่อน และเป็นพาหนะกระแสน้ำ กล่าวคือไม่สามารถเข้าใจได้ด้วยตรรกะทั่วไปหรือเพียงด้วยการฟังและการเรียนรู้เท่านั้น หากแต่ต้องอาศัยการพัฒนาปัญญาด้วยการลงมือปฏิบัติอย่างมีระบบ โดยเฉพาะการ

ดำเนินตาม สติปัฏฐาน 4 ได้แก่ การพิจารณาภายในกาย เวทนาในเวทนา จิตในจิต และธรรมในธรรม อันเป็น “หนทางเอก” (เอกายนมรรค) ที่มุ่งสู่การรู้แจ้งเห็นจริงในสภาวะของกองทุกข์ และนำไปสู่การดับทุกข์ในที่สุด อย่างไรก็ตาม จากการทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่าที่สำคัญ ได้แก่ 1) งานวิจัยจำนวนมาก ยังคงเน้นการวิเคราะห์ปฏิจจสมุปบาทในเชิงทฤษฎี หรือเชิงปรัชญาเป็นส่วนใหญ่ โดยขาดการเชื่อมโยงกับกระบวนการภาวนาในทางปฏิบัติ ที่นำไปสู่การเข้าใจอย่างแจ่มชัดในระดับวิปัสสนาญาณ 2) ยังไม่มีการอธิบายเชิงวิเคราะห์ที่เป็นระบบเกี่ยวกับบทบาทของ สติปัฏฐาน 4 ในฐานะเครื่องมือในการพัฒนาปัญญาเพื่อเข้าใจปฏิจจสมุปบาทอย่างลึกซึ้งและ 3) การกำหนดรู้รูปนาม (นามรูปปริจเฉทญาณ) ซึ่งถือเป็นภูมิแห่งวิปัสสนาภาวนา ในการเห็นความจริงของปฏิจจสมุปบาท ยังไม่ถูกศึกษาเชิงโครงสร้างอย่างเพียงพอในระดับการวิจัย

จากการศึกษาครั้งนี้จึงมีความจำเป็นที่จะต้องวิเคราะห์บทบาทของสติปัฏฐาน 4 ในฐานะเป็นกลไกหลักในการพัฒนาปัญญาที่จะนำไปสู่ความเข้าใจในหลักปฏิจจสมุปบาท โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการเข้าใจ “ธรรมฝ่ายเหตุ” อันเป็นที่มาของความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ และสามารถตัดกระแสของปัจจัยปรุงแต่งนั้นได้ผ่านกระบวนการของวิปัสสนาภาวนา เพื่อให้บรรลุเป้าหมายสูงสุดแห่งพระพุทธศาสนา คือ การรู้แจ้งในอริยสัจ 4 และการดับทุกข์โดยสิ้นเชิง

ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องและกรอบแนวคิดในการวิจัย

แนวคิดเรื่องปฏิจจสมุปบาทในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ปฏิจจสมุปบาท เป็นศัพท์ภาษาไทยมาจากภาษาบาลีว่า ปฏิจจสมุปบาท สามารถแยก ศัพท์ได้เป็น ปฏิจจ + ส + อุปปาท โดย ปฏิจจ แปลว่า อาศัย ส แปลว่า พร้อม และอุปปาท แปลว่า ความเกิดขึ้น มีวิเคราะห์ว่า ปฏิจจ สมุปปชชิตติ ปฏิจจสมุปปาโท แปลว่า ธรรมที่เป็นแดนอาศัยเกิดขึ้นแห่งผล หมายถึงธรรมที่เป็นเหตุ หรือวิเคราะห์ว่า อณูมณฺญ ปฏิจจ สมุปปชชิตติปฏิจจสมุปปาโท ธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น หมายถึงธรรมที่เป็นผล คัมภีร์ที่มกนิกาย มหาวรรค ได้ให้ความหมายของปฏิจจสมุปบาทไว้ว่า สภาวธรรมที่เป็นปัจจัยและสภาวธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น อันเป็นกระบวนการทางปัจจัยภาพ ซึ่งเป็นสภาวะที่ดำรงอยู่อย่างนั้น คัมภีร์พระอภิธัมมัตถวินิยาณี เรียกว่า ปัจจยการ แปลว่า อาการที่เป็นปัจจัยแก่กันและกัน สิ่งใดก็ตามในจักรวาลนี้เกิดขึ้นเองโดยไม่มีปัจจัยที่ทำให้เกิดหรือองค์ประกอบอื่น ๆ ที่เกิดร่วมด้วยนั้นย่อมไม่มี” ปฏิจจสมุปบาท หมายถึง สิ่งที่เกิดอาศัยกันและกันเกิดขึ้น คือ สิ่งนี้เกิดขึ้นก็มีสิ่งนี้ตามมา หรือเมื่อสิ่งนี้ดับไปสิ่งนี้ก็ดับไป เกี่ยวโยงกันไปเหมือนลูกโซ่ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปัจจยการ แปลว่า อาการที่เป็นปัจจัยแก่กันมี 12 ประการ มีวิชาเป็นต้น ทั้งฝ่ายเกิด ทั้งฝ่ายดับ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อิทัปปัจจยตา แปลว่า ความมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย ความเป็นปัจจัยแห่งสิ่งนี้ สิ่งที่เกิดเพราะเหตุปัจจัย เรียกว่า สมุปปन्नธรรม แปลว่า ธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นภาวะที่มันเองเป็นเอง เป็นกฎธรรมชาติที่แสดงกระบวนการที่อาศัยกันเกิดขึ้นและดับไปอย่างมีหลักของตนเองว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ.” ความสำคัญของปฏิจจสมุปบาท จะเห็นได้จากพุทธพจน์ว่า

“ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้นย่อมเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นย่อมเห็นปฏิจจสมุปบาท”

“ภิกษุทั้งหลาย แท้จริงอริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ฯลฯ”

“เมื่อใด อริยสาวกรู้ทั่วถึงความเกิดและความดับของโลกตามที่มันเป็นอย่างนี้ อริยสาวกนี้ เรียกว่าเป็นผู้มีทิฐิธรรมสมบูรณ์ก็ได้ ผู้มีทัศนะสมบูรณ์ก็ได้ ผู้ถึงสัทธรรมนี้ก็ได้ ผู้ประกอบด้วย เสาญาณก็ได้ ผู้ประกอบด้วย เสขวิชชาก็ได้ ผู้บรรลุกระแสธรรมแล้วก็ได้ พระอริยะผู้มีปัญญาชำแรกกิเลสก็ได้ ผู้อยู่ชิดประตอมตะก็ได้”

พระพุทธเจ้าทรงน้อมพระทัยไปในทางที่จะไม่ทรงประกาศธรรม ดังความในพระไตรปิฎกว่า ภิกษุทั้งหลาย เราได้มีความดำริเกิดขึ้นว่า ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบระงับ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้ ก็แหละ หมู่ประชาชนนี้ เป็นผู้รู้ธรรมอยู่ด้วยอาลัย ยินดีอยู่ในอาลัย รื่นรมย์อยู่ในอาลัย สำหรับหมู่ประชา ผู้รู้ธรรม รื่นรมย์อยู่ในอาลัย (เช่นนี้) ฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือหลักอทิปปัจจยตา หลักปฏิจจสมุปบาท ถึงแม้ฐานะอันนี้ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปัท�ทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน ก็ถ้าเราพึงแสดงธรรมและคนอื่นไม่เข้าใจซึ่งต่อเรา ข้อนั้นก็จะเป็นความเหินห่างน้อยเปล่าแก่เรา จะพึงเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา

พุทธดำริตอนนี้ กล่าวถึงหลักธรรม 2 อย่าง คือปฏิจจสมุปบาท และนิพพาน เป็นการย้ำถึงความยากของหลักธรรมข้อนี้ และความสำคัญของหลักธรรมนี้ ในฐานะเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้า ตรัสรู้และจะทรงนำมาสั่งสอนแก่หมู่ประชา ปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักธรรมที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา โดยพระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปแห่งกฎธรรมชาติ ซึ่งไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตามหลักธรรมนี้ย่อมมีอยู่ ปฏิจจสมุปบาทเป็นสิ่งที่ควรรู้อันประเสริฐ เป็นข้อแห่งทางสายกลางระหว่างความเห็นที่ว่า สิ่งทั้งปวงมีอยู่และไม่มีอยู่ สิ่งมีชีวิตทั้งหลายมีความยุ่งยากในชีวิต เพราะเข้าไม่ถึงปฏิจจสมุปบาท และปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าเห็นว่าควรศึกษา

พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วว่า “ภิกษุทั้งหลาย แท้จริง อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมีเพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ฯลฯ เมื่อใด อริยสาวกรู้ทั่วถึงความเกิดและความดับของโลกตามที่มันเป็นอย่างนี้ อริยสาวกนี้เรียกว่าเป็นผู้ มีทิฐิธรรมสมบูรณ์ก็ได้ ผู้มีทัศนะสมบูรณ์ก็ได้ ผู้บรรลุถึงสัทธรรมนี้ก็ได้ ผู้ประกอบด้วยเสาญาณก็ได้ ผู้ประกอบด้วยเสขวิชชาก็ได้ ผู้บรรลุกระแสธรรมแล้วก็ได้ พระอริยะผู้มีปัญญาชำแรกกิเลสก็ได้ ผู้อยู่ชิดประตอมตะก็ได้ ปฏิจจสมุปบาท 12 เมื่อย่อลง สงเคราะห์เข้าในรูปนาม และสติปัญญา 4 เมื่อย่อลงก็ สงเคราะห์เข้าในรูปนามเช่นเดียวกัน การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นการเจริญปัญญาเพื่อเข้าไปเห็นแจ้ง เป็นพิเศษในสภาวะธรรมคือรูปและนามตามความเป็นจริงคือเห็น โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน และไม่สวยงาม สงเคราะห์เข้าในอริยสัจ 4 คือ ช่วงแรกโดยอนุโลมปฏิจจสมุปบาท ได้แก่อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมีเป็นต้น สงเคราะห์เข้าในทุกขสมุทัย ส่วนช่วงสองโดยปฏิโลมปฏิจจสมุปบาท ได้แก่ เพราะอวิชชาสารถดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เป็นต้น สงเคราะห์เข้าในทุกขนิโรธ ซึ่งอริยสัจ 4 นี้ เป็นธรรมหมวดหนึ่งในอัมมานุสสนาสติปัญญาแห่งสติปัญญา 4

ปฏิจจสมุปบาท จึงเป็นหลักธรรมสายกลางไม่เอียงสุดไปทางสัสตทิฐิ และอุจเฉททิฐิ เป็นหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติคือหลักความจริงที่มี อยู่โดยธรรมดา ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจน

เกิดปัญญาญาณรู้ทั่วถึงความเกิดและความดับแห่งองค์ธรรมในปัจจุสมุปบาทดีแล้วย่อมมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นว่า เมื่อสิ่งนี้มีสิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ปัจจุสมุปบาทเป็นภูมิคือพื้นเพของวิปัสสนาและมีความสัมพันธ์ กับสติปัฏฐาน 4 คือเป็นสภาวะธรรมแห่งรูปนามซึ่งจัดเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจะต้องเจริญสติกำหนดรู้รูปนามตามความเป็นจริง

ทฤษฎีวิปัสสนาญาณ (Vipassanā ñāṇa)

ในพระพุทธศาสนาเถรวาท การเจริญปัญญาหรือการภาวนาเพื่อนำไปสู่การหลุดพ้นจากทุกข์นั้น อาศัยหลักของ วิปัสสนาญาณ (Vipassanā ñāṇa) ซึ่งหมายถึง "ญาณหรือปัญญาที่เกิดจากการเห็นอย่างแจ่มแจ้งตามความเป็นจริง" โดยมีการจำแนกลำดับของญาณทั้งหมดเป็น 16 ขั้น (Solasa ñāṇa) ตามที่อธิบายไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (Visuddhimagga) อันเป็นคัมภีร์สำคัญในการอธิบายการปฏิบัติภาวนาในแนวเถรวาท ญาณเหล่านี้เป็นผลโดยตรงจากการพิจารณา สติปัฏฐาน 4 ได้แก่

1. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตามดูร่างกาย
2. เวทนानุปัสสนาสติปัฏฐาน การตามดูความรู้สึก
3. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตามดูจิต
4. ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตามดูธรรม

โดยการตามดูนี้ไม่ได้เพียงแค่การสังเกตแบบทั่วไป แต่เป็นการตามดูด้วยสติ (sati) และสัมปชัญญะ (sampajañña) อย่างต่อเนื่อง จนเกิดความรู้แจ้งในไตรลักษณ์คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

อุทยัพพญาณ (Udayabbaya-ñāṇa) อุทยัพพญาณ เป็นญาณขั้นที่ 5 ในลำดับของวิปัสสนาญาณ ซึ่งมีความหมายว่า “ญาณที่รู้เห็นการเกิดและการดับของสภาวะธรรม” (Ñāṇamoli, 2011: 811) ในขั้นนี้ ผู้ปฏิบัติสามารถเห็นได้อย่างชัดเจนว่า ทุกสิ่งที่เกิดขึ้นในกาย เวทนา จิต และธรรม ล้วนมีลักษณะของการ “เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป” โดยไม่มีสิ่งใดถาวร เป็นขั้นที่จิตใจมีความเบิกบานเพราะเริ่มเห็นความจริงของธรรมชาติอย่างชัดเจน พระพุทธโฆษาจารย์ (Buddhaghosa) อธิบายว่า ผู้ถึงญาณขั้นนี้จะสามารถเห็นสภาวะธรรมเกิด-ดับอย่างละเอียดรวดเร็ว และต่อเนื่อง ซึ่งต่างจากญาณก่อนหน้านี้ (เช่น นามรูปปริจเฉทญาณ หรือ สัมมสนาญาณ) ที่ยังเห็นไม่ชัดเจนในลักษณะนี้ การพัฒนาวิปัสสนาญาณไม่ใช่กระบวนการคิดตามตรรกะหรือทฤษฎีเท่านั้น แต่เป็นผลจากการปฏิบัติอย่างมีสติในสติปัฏฐาน 4 ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญในการรู้แจ้งความจริงของสังขารธรรม (สภาวะปรุงแต่งทั้งหลาย) โดยเฉพาะในญาณขั้นอุทยัพพญาณ ผู้ปฏิบัติจะเริ่มตระหนักชัดถึงลักษณะของอนิจจัง และนี่ถือเป็นจุดเริ่มต้นของความเบิกบานที่นำไปสู่การละความยึดมั่นถือมั่นในขั้นทั้งหลาย

องค์ประกอบของปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักธรรมที่แสดงกระบวนการของทุกข์ทั้งฝ่ายเกิดและฝ่ายดับโดย ความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันขององค์ธรรมทั้ง 12 ประการ คือ

1. อวิชชา มาจากคำว่า “อ” กับ “วิชชา โดยที่ “อ” แปลว่า ไม่ หรือตรงกันข้าม ส่วน “วิชชา” แปลว่า ความรู้หรือปัญญา เมื่อรวมกันจึงแปลว่า ความไม่รู้ สัมมาทิฏฐิสูตร และวิภังคสูตร ความว่า อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้ในอริยสัจ 4 ได้แก่ ความไม่รู้ทุกข์ความไม่รู้เหตุให้เกิดทุกข์ ความไม่รู้ความดับแห่งทุกข์และความไม่รู้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

2. สังขาร คือ ความคิดปรุงแต่ง เกิดจากอวิชชาโดยมีโมหะเป็นตัวชี้นำ ทำให้มีการปรุงแต่ง 3 ประการ คือ 1) กายสังขาร เป็นการปรุงแต่งทางกาย คือกายสัญญาเจตนา 2) วจีสังขาร เป็นการปรุงแต่งทางวาจา คือวจีสัญญาเจตนา 3) จิตตสังขาร เป็นการปรุงแต่งทางใจ คือมโนสัญญาเจตนา

3. วิญญาณ ในวิภังคสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงวิญญาณ 6 ประการ ได้แก่ 1) จักขุวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา) 2) โสทวิญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู) 3) ฆานวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก) 4) ชิวหาวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น) 5) กายวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย) 6) มโนวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ)

4. นามรูป ในวิภังคสูตรว่า นามรูป คือ เวทนา (ความเสวย อารมณ์) สัญญา (ความจำได้หมายรู้) เจตนา (ความจงใจ) ผัสสะ (ความกระทบหรือสัมผัส) มนสิการ (ความกระทำไว้ในใจ) โดยรูปหมายถึง มหาภูต 4 และรูปที่อาศัยมหาภูต 4 (อุปาทายรูป)

5. สฬายตนะ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้แสดงความหมายไว้ในวิภังคสูตร ความว่า สฬายตนะมี 6 ประการนี้ คือ 1) จักขุอายตนะ (อายตนะคือตา) 2) โสทายตนะ (อายตนะคือหู) 3) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก) 4) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น) 5) กายายตนะ (อายตนะคือกาย) 6) มนายตนะ (อายตนะคือใจ)

6. ผัสสะ คือ การกระทบกันระหว่างอายตนะภายในทั้ง 6 กับอารมณ์ภายนอกทั้ง 6 ในวิภังคสูตร ความว่า ผัสสะมี 6 ประการนี้ คือ 1) จักขุสัมผัส (ความกระทบทางตา) 2) โสตสัมผัส (ความกระทบทางหู) 3) ฆานสัมผัส (ความกระทบทางจมูก) 4) ชิวหาสัมผัส (ความกระทบทางลิ้น) 5) กายสัมผัส (ความกระทบทางกาย) 6) มโนสัมผัส (ความกระทบทางใจ)

7. เวทนา คือ การเสวยอารมณ์ตามสิ่งที่อายตนะภายในทั้ง 6 ได้สัมผัสกับอารมณ์ภายนอกทั้ง 6 เช่น มีอารมณ์สุข ทุกข์หรือเฉย ๆ ตามการสัมผัสกันของอายตนะภายในและภายนอก การเสวยอารมณ์ตามอายตนะทั้ง 6 ได้แก่ 1) จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา) 2) โสตสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู) 3) ฆานสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก) 4) ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น) 5) กายสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย) 6) มโนสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ) เวทนาเกิดจากการมีผัสสะ เวทนานี้ก็เสวยรส อารมณ์ และพร้อมกันนั้นก็เป็นปัจจัยแก่ตัณหา

8. **ตัณหา** คือ ความทะยานอยากในตัณหา 6 อันได้แก่ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และธรรมารมณ์ หรืออาจกล่าวได้อีกนัยหนึ่งว่า ตัณหา 6 ก็คือ 1) รูปตัณหา (ความทะยานอยากได้รูป) 2) สัทตตัณหา (ความทะยานอยากได้เสียง) 3) คันธตัณหา (ความทะยานอยากได้กลิ่น) 4) รสตัณหา (ความทะยานอยากได้รส) 5) โผฏฐัพพตัณหา (ความทะยานอยากได้โผฏฐัพพะ) 6) ธัมมตัณหา (ความทะยานอยากได้ธรรมารมณ์)

9. **อุปาทาน** คือความยึดมั่น ได้แก่ อุปาทาน 4 ได้แก่

- 1) กามอุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม)
- 2) ทิฏฐูปาทาน (ความยึดมั่นในทิฏฐิ)
- 3) สีสัพพตูปาทาน (ความยึดมั่นในศีลพรต)
- 4) อัตตวาหูปาทาน (ความยึดมั่นในวาทะว่ามีอัตตา) การยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น คือ กาม ทิฏฐิ ศีลพรต วาทะว่ามีตัวตน และพร้อมกันนั้นก็เป็นปัจจัยแก่ภพ

10. **ภพ** คือในวิภังคสูตร ความว่า ภพมี 3 ประการนี้ คือ 1) กามภพ (ภพที่เป็นกามาวจร) 2) รูปภพ (ภพที่เป็นรูปาวจร) 3) อรูปภพ (ภพที่เป็นอรูปาวจร) ภพทั้ง 3 นี้เป็นการแบ่งภพภูมิไปตามความหยาบละเอียดยของจิต ใครมีกิเลสมากก็เกิดอยู่ในกามาวจรภูมิ ใครมีจิตละเอียดเยือกเย็นมาก คือมีกิเลสน้อยที่สุดก็เกิดอยู่ในอรูปาวจรภูมิ

11. **ชาติ** คือความเกิดขึ้นหรือปรากฏแห่งขันธ์ทั้งหลาย และอีกความหมายหนึ่งหมายถึง ความรู้สึกตัวเพื่อเสวยอารมณ์ภายนอกต่าง ๆ ซึ่งเรียกว่า การมีอัตตาหรือตัวตน

12. **ขรามรณะ** คือความเสื่อมโทรมของสังขาร การสูญสลายไปของชีวิตินทรีย์และอีกนัยหนึ่ง หมายถึง ความพลัดพรากจากสิ่งที่ตนเองรักใคร่หรือชอบพอ เมื่อตนเองไม่สามารถรักษาสภาพเดิมไว้ได้ก็เกิดความทุกข์ขึ้น

ทฤษฎีสติปัฏฐาน

สติปัฏฐาน หมายถึง “การตั้งสติ” หรือ “การมีสติประจำไว้ในฐานที่มั่นคง” ถือเป็นพื้นฐานสำคัญในการภาวนาแบบวิปัสสนา ซึ่งมีเป้าหมายเพื่อการรู้แจ้งเห็นจริงตามหลักของพระพุทธศาสนา การเจริญสติปัฏฐานถูกจัดเป็นวิธีการตรงที่สุดในการบรรลุผลนิพพาน ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า:

“เอกายน โอ ภิกขเว มคฺคํ สตฺตานํ วิสุทฺธิยา... สติปัฏฐาน”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทางสายเอกนี้แล เป็นทางเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย คือสติปัฏฐาน”

(พระไตรปิฎก เล่มที่ 10 ข้อ 60, มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก, มหาสติปัฏฐานสูตร)

สติปัฏฐาน 4 พื้นฐานแห่งการเจริญสติ สติปัฏฐานมีทั้งหมด 4 ด้าน หรือเรียกว่า ฐานะทั้งสี่ ซึ่งเป็นกรอบหลักในการสังเกตและเจริญสติ ได้แก่

1. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การพิจารณากาย เช่น การหายใจเข้า-ออก, การเคลื่อนไหว, อิริยาบถ, อสุภกรรมฐาน
2. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การพิจารณาความรู้สึก คือ สุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ ที่เกิดขึ้นทางกายหรือจิต
3. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การพิจารณาจิตตามสภาพ เช่น จิตมีราคะ จิตไม่มีราคะ ฯลฯ

4. ฌมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การพิจารณาธรรม เช่น นีวรณ, ชันธ 5, อริยสัจ, อินทรี 5 ฯลฯ

การเจริญสติในทั้ง 4 ฐานะนี้ เป็นกระบวนการ สังเกตสภาวธรรมในปัจจุบัน (present-moment phenomena) อย่างต่อเนื่อง ด้วยเจตนาแห่งความรู้แจ้ง มิใช่เพียงการระลึกรู้เฉย ๆ แต่เป็นการรู้เห็นอย่างชัดเจนตามความเป็นจริง (yathābhūta-kāṇadassana) นำไปสู่ความเข้าใจในไตรลักษณ์ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา (Bhikkhu Analayo, 2003)

สติปัฏฐานกับปฏิจจสมุปบาท หนึ่งในความสำคัญเชิงทฤษฎีของสติปัฏฐาน คือ การเป็นเครื่องมือสำหรับ “เข้าใจปฏิจจสมุปบาท” (paṭiccasamuppāda) หรือ “อิทัปปัจจยตา” ซึ่งเป็นหลักเหตุปัจจัยของการเกิดขึ้นแห่งทุกข์และสังขารธรรมทั้งหลาย โดยผ่านการสังเกตสภาวธรรมในปัจจุบันอย่างต่อเนื่องและไม่หลงยึดติด ในขณะที่ผู้ปฏิบัติภาวนาเจริญสติในกาย เวทนา จิต และธรรม เขาจะเริ่มเข้าใจว่า

1. เวทนาเกิดจากผัสสะ (Phassa-paccayā vedanā)
2. ตัณหาเกิดจากเวทนา (Vedanā-paccayā taṇhā)
3. และเมื่อมีการระลึกอย่างชัดเจนในกระบวนการเหล่านี้ ผู้ปฏิบัติจะสามารถตัดกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาทได้ ณ จุดที่มันเกิด

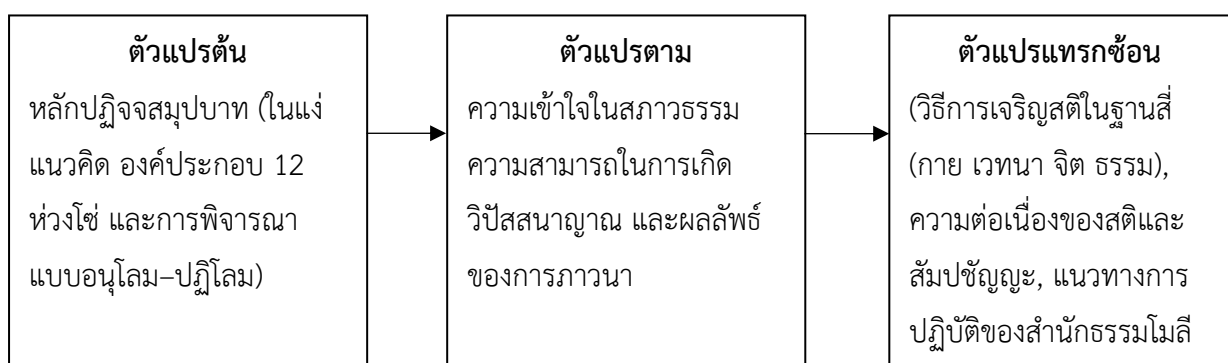
ดังที่อธิบายไว้ใน วิสुทธิมรรค ว่า

“ปฏิจจสมุปบาทํ ปฏิเวธํ กาคุกาโม สติปัฏฐานํ ปฏิปชชิตพฺพํ”

“ผู้ประสพจะแทงตลอดในปฏิจจสมุปบาท พึงเจริญสติปัฏฐาน” (Visuddhimagga, Chapter XVIII)

ทฤษฎีสติปัฏฐาน เป็นโครงสร้างการปฏิบัติที่มีพลังสูงสุดในพระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อการพัฒนาวิปัสสนาญาณ และการเข้าใจ ปฏิจจสมุปบาท อย่างถ่องแท้ การเจริญสติในสติปัฏฐาน 4 มิใช่เพียงการฝึกจิตให้สงบ แต่เป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงจิตให้สามารถเห็น “ธรรม” หรือสภาพความเป็นจริงอย่างลึกซึ้ง ซึ่งจะนำไปสู่การสิ้นสุดของตัณหา อุปาทาน และในที่สุดคือ ความพ้นทุกข์

กรอบแนวคิดในการวิจัย

แผนภาพที่ 1 กรอบแนวคิดในการวิจัย

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาหลักปฏิจสุมุปาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
2. เพื่อศึกษาการกำหนดรู้ปฏิจสุมุปาทตามแนวคำสอนในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
3. เพื่อเสนอรูปแบบการกำหนดรู้ปฏิจสุมุปาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาของสำนักปฏิบัติธรรมธรรมโมลี อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา

สมมติฐานในการวิจัย

1. หลักปฏิจสุมุปาทในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทสามารถอธิบายกลไกการเกิด-ดับของทุกข์ในระดับจิตใจได้อย่างเป็นระบบและลึกซึ้ง
2. การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยหลักปฏิจสุมุปาทในรูปแบบ "อนุโลม" และ "ปฏิโลม" จะช่วยให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในจิตได้อย่างชัดเจนและลึกซึ้งยิ่งขึ้น
3. รูปแบบการกำหนดรู้ปฏิจสุมุปาทในการภาวนาของสำนักปฏิบัติธรรมธรรมโมลี มีลักษณะเฉพาะที่สอดคล้องกับหลักธรรมในพระไตรปิฎก และเอื้อต่อการเกิดวิปัสสนาญาณอย่างมีประสิทธิภาพ

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมุ่งศึกษาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา และการนำไปประยุกต์ใช้ในภาคปฏิบัติของสำนักปฏิบัติธรรม ทั้งนี้ เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ของการวิจัยทั้ง 3 ประการ ผู้วิจัยได้นำระเบียบวิธีวิจัยเอกสาร (Documentary Research) และกรณีศึกษา (Case Study) มาใช้ร่วมกัน โดยมีรายละเอียดในแต่ละองค์ประกอบของระเบียบวิธีวิจัย ดังต่อไปนี้

ประเภทของการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเอกสาร (Documentary Research) ร่วมกับการศึกษากรณีเฉพาะ (Case Study) เพื่อศึกษาหลักปฏิจสุมุปาทตามแนวคำสอนในพระพุทธศาสนาเถรวาท และการประยุกต์ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาของสำนักปฏิบัติธรรมธรรมโมลี อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา

เครื่องมือในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่

1. แบบวิเคราะห์เอกสาร (Document Analysis Form) สำหรับการวิเคราะห์เนื้อหาจากคัมภีร์และเอกสารทางวิชาการ
2. แบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง (Semi-Structured Interview) สำหรับการสัมภาษณ์เชิงลึกพระวิปัสสนาจารย์หรือผู้มีประสบการณ์จากสำนักปฏิบัติธรรมธรรมโมลี
3. บันทึกภาคสนาม (Field Notes) สำหรับการลงพื้นที่ศึกษาและสังเกตการณ์กระบวนการปฏิบัติภาวนา

วิธีดำเนินการวิจัย

การดำเนินการวิจัยประกอบด้วยขั้นตอนสำคัญ ดังนี้

1. ศึกษาทบทวนวรรณกรรม และเอกสารที่เกี่ยวข้องกับหลักปฏิจจสมุปบาท วิปัสสนาภาวนา และแนวคำสอนในพระพุทธศาสนาเถรวาท
2. วิเคราะห์เนื้อหา จากคัมภีร์และเอกสารที่คัดเลือก โดยเน้นการจำแนกเนื้อหาเป็นหมวดหมู่ตามวัตถุประสงค์การวิจัย
3. สังเคราะห์ข้อมูล จากแหล่งต่าง ๆ เพื่อสร้างความเข้าใจเชิงโครงสร้างของหลักปฏิจจสมุปบาท และการนำไปประยุกต์ใช้ในการภาวนา
4. ลงพื้นที่เก็บข้อมูล โดยการสัมภาษณ์พระวิปัสสนาจารย์ และผู้ปฏิบัติธรรม ณ สำนักปฏิบัติธรรมธรรมโมลี
5. เปรียบเทียบแนวคำสอนกับการปฏิบัติจริง เพื่อนำไปสู่การเสนอรูปแบบการกำหนดรู้ปฏิจจสมุปบาทที่สามารถนำไปใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้อย่างมีประสิทธิภาพ

การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยใช้วิธีการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพ ดังนี้

1. การวิเคราะห์เอกสารทางพระพุทธศาสนาและงานวิชาการที่เกี่ยวข้อง
2. การสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ทรงคุณวุฒิในด้านพระพุทธศาสนา และพระวิปัสสนาจารย์ผู้มีประสบการณ์ตรง
3. การสังเกตการณ์และการเก็บข้อมูลภาคสนามจากสำนักปฏิบัติธรรมธรรมโมลี

การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยใช้การวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (Content Analysis) โดยดำเนินการตามลำดับ ดังนี้

1. วิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากเอกสารและการสัมภาษณ์
2. จัดประเภทและหมวดหมู่ข้อมูลตามประเด็นที่เกี่ยวข้องกับวัตถุประสงค์ทั้ง 3 ข้อ
3. สังเคราะห์เนื้อหาเชิงโครงสร้างและความสัมพันธ์ของหลักปฏิจสุมุปาบทกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
4. นำเสนอผลการวิเคราะห์ในรูปแบบการพรรณนาเชิงวิเคราะห์ (Analytical Descriptive Presentation) เพื่อให้เห็นภาพรวมของการนำหลักธรรมไปใช้ในทางปฏิบัติ

ผลการวิจัย

เพื่อศึกษาหลักปฏิจสุมุปาบทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ผลการวิจัยพบว่า หลักปฏิจสุมุปาบทเป็นหัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนา โดยอธิบายถึงกระบวนการเกิดและดับของทุกข์อย่างมีเหตุมีผล ผ่านองค์ประกอบ 12 ห่วงโซ่ ซึ่งเริ่มต้นจากอวิชชาไปจนถึงชราและมรณะ การนำหลักปฏิจสุมุปาบทมาใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ช่วยให้ผู้ปฏิบัติเห็นความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัย และเข้าใจธรรมชาติของสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นภายในจิต ส่งผลต่อการพัฒนาวิถิการรู้แจ้งในวิปัสสนาญาณ ดังตารางที่ 1

ตารางที่ 1 สรุปรูปโครงสร้างของปฏิจสุมุปาบทเป็นรูป-นามลงในสติปัฏฐาน 4

ปฏิจสุมุปาบท 12	สติปัฏฐาน 4				
	กายานุปัสสนา	เวทนानุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา	รูป /นาม
อวิชชา				อวิชชา	นาม
สังขาร			สังขาร		นาม
วิญญูณ			วิญญูณ		นาม
นามรูป	นามรูป		นามรูป		นาม/รูป
สฬายตนะ	สฬายตนะ		สฬายตนะ		รูป/นาม
ผัสสะ				ผัสสะ	นาม
เวทนา		เวทนา			นาม
ตัณหา				ตัณหา	นาม
อุปาทาน				อุปาทาน	นาม
ภพ	ภพ			ภพ	รูป/นาม

ปฏิจจนูปบาท 12	สติปัฏฐาน 4				
	กายานุปัสสนา	เวทนानุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา	รูป /นาม
ชาติ	ชาติ			ชาติ	รูป/นาม
ชรามรณะ (โสกะ อุ ปายาส)	ชรา มรณะ	(โสกะ อุปายาส)			รูป/นาม

เพื่อศึกษาการกำหนดรู้ปฏิจจนูปบาทตามแนวคำสอนในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

จากการวิเคราะห์ข้อมูลจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทและเอกสารทางวิชาการ พบว่า การกำหนดรู้ปฏิจจนูปบาทสามารถทำได้ทั้งในรูปแบบ "อนุโลม" (การพิจารณาตามลำดับเหตุสู่ผล) และ "ปฏิโลม" (พิจารณาย้อนกลับจากผลไปสู่เหตุ) ซึ่งทั้งสองแนวทางนี้มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาเจริญสติ และการเกิดวิปัสสนาญาณ โดยเฉพาะเมื่อประยุกต์ใช้ร่วมกับการเจริญสติในฐานสี่ ได้แก่ กาย เวทนา จิต และธรรม

วิธีปฏิบัติวิปัสสนาโดยมีปฏิจจนูปบาทเป็นอารมณ์ การพิจารณาความสัมพันธ์ของนามรูปด้วยหลักปฏิจจนูปบาท โดยเอามาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ซึ่งมีขั้นตอนในการปฏิบัติ ดังนี้ 1) อุทฺยัพพยานุปัสสนาญาณ การพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งเบญจขันธ์ ซึ่งสามารถมองเห็นการเกิดดับของสรรพสิ่งขยายออกไปในวงกว้าง 2) กังคานุปัสสนาญาณ พิจารณาเห็นความดับสลายของสรรพสิ่ง เป็นการมองเห็นจุดดับของสรรพสิ่ง 3) กยตูปัฏฐานญาณ พิจารณาเห็นความดับสลายของสังขารทั้งหลาย ปรากฏเป็นของน่ากลัวเกิดขึ้น คือกลัวภัยในสังขารธรรมทั้งหลาย 4) อาทินวานุปัสสนาญาณ เมื่อรู้ว่าสังขารธรรมทั้งหลาย มีความแตกสลายไปเป็นธรรมดา มองเห็นภัยในสังขารแล้วเกิดความรู้ว่าสังขารทั้งหลายเป็นสังขารที่มีโทษ เป็นสิ่งที่คลุกเคล้าไปด้วยทุกข์ 5) นิพพิทานุปัสสนาญาณ เห็นว่าสังขารทั้งหลายเป็นสังขารที่มีโทษ เป็นทุกข์ก็เกิดความเบื่อหน่าย ไม่ชอบใจ ไม่เพลิดเพลินในสังขารธรรมนั้น 6) มุญจิจักขมยตาญาณ เมื่อเกิดความเบื่อหน่ายก็ใคร่ที่จะพ้นไปเสียจากสังขารธรรมทั้งปวงนั้น 7) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ เห็นว่าสังขารทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตนที่แท้จริง ก็พิจารณาหาทางที่จะปลดปล่อยตนให้พ้นทุกข์ 8) สังขารูปেকชาญาณ เมื่อรู้ว่าสังขารทั้งหลายเป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์ ก็วางเฉยในสังขารทั้งปวงที่เกิดขึ้น ไม่ยินดียินร้ายในสังขารธรรมพร้อมกันนั้นก็น้อมว่าพระนิพพานเป็นความสงบที่แท้จริง ความรู้จึงมุ่งตรงไปยังนิพพาน 9) สัจจานุโลมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ วางใจเป็นกลางในสังขารธรรม มีญาณมุ่งตรงสู่พระนิพพานหยั่งรู้ อริยสัจ 4 ก็เกิดขึ้น หลังจากญาณที่หยั่งรู้ อริยสัจ 4 เกิดขึ้นก็เกิดโคตรภูญาณ คือญาณอันเป็นเครื่องถอนตนออกจากความเป็นปุถุชน ยกตนขึ้นสู่ความเป็นอริยบุคคล ถัดจากนั้นโคตรภูญาณ มัคคญาณ (ญาณทสสนวิสุทธิ) ก็ เกิดขึ้น จนทำให้สำเร็จความเป็นอริยบุคคลไป

ความรู้แจ้งในหลักปฏิจจนูปบาทต้องเป็นความรู้ความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง ในการทำความเข้าใจในสิ่งต่าง ๆ โดยครบถ้วนรอบด้าน เรียกว่า ปริญญา ซึ่งการทำความเข้าใจในหลัก ปฏิจจนูปบาทจะใช้หลักปริญญา 3 ที่สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ขั้นตอน คือ 1) ญาณปริญญา รู้ซึ่งรูปนาม คือความรู้สภาวะของรูปนามตามสภาวะของมัน คือรู้ว่าอะไรคืออะไร 2) ตีรณปริญญา รู้ไตรลักษณ์ คือรู้ด้วยปัญญาที่หยั่งลึกซึ้งลงไปถึงสามัญลักษณะ

ได้แก่ การรู้ถึงสิ่งต่าง ๆ เป็นไปตามกฎธรรมดา โดยพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา นั่นคือรู้ว่า เป็นอย่างไร 3) ปหานปริญญา รู้ละกิเลส คือรู้ถึงขั้นที่ทำให้ถอนความยึดติดเป็นอิสระจากสิ่งนั้น ๆ ได้ไม่เกิดความ ผูกพันหลงใหล ทำให้วางใจวางท่าทีและปฏิบัติต่อสิ่งนั้น ๆ ให้ถูกต้อง นั่นคือรู้ว่าจะทำอย่างไร ดังตารางที่ 2

ตารางที่ 2 เปรียบเทียบญาณ 3 กับอาการ 12

หัวข้อ	สัจญาณ	กิจญาณ	กตญาณ
ทุกข์	รู้ชัดว่าความทุกข์มีอยู่จริงใน ชีวิต	ทุกข์เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ (ปริญญเอชธรรม)	ได้กำหนดรู้แล้ว
สมุทัย	รู้ชัดว่าต้นเหตุคือเหตุให้เกิดทุกข์ จริง	ต้นเหตุเป็นสิ่งที่ควรละ (ปหานตัปปธรรม)	ได้ละแล้ว
นิโรธ	รู้ชัดว่าความดับทุกข์มีอยู่จริง	นิโรธควรทำให้แจ้งขึ้นในใจ (สัจฉิกัตถัพพธรรม)	ได้ทำให้แจ้งแล้ว
มรรค	รู้ชัดว่ามรรค 8 เป็นทางไปสู่ ความดับทุกข์จริง	มรรคเป็นสิ่งที่ควรอบรม บำเพ็ญให้เกิดขึ้น (ภาเวตัพพ ธรรม)	ได้เจริญอบรมให้เต็ม ที่แล้ว

เพื่อเสนอรูปแบบการกำหนดรู้ปัจจุสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาของสำนักปฏิบัติธรรม ธรรมโมลี อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา

การศึกษาในภาคสนามและการวิเคราะห์เชิงพรรณนาเกี่ยวกับแนวปฏิบัติของสำนักธรรมโมลี พบว่า มีการประยุกต์ใช้หลักปัจจุสมุปบาทอย่างเป็นระบบในการฝึกสติ โดยเน้นให้ผู้ปฏิบัติเฝ้าสังเกตการเกิด-ดับของ สภาวธรรมผ่านการเจริญสติในชีวิตประจำวัน การปฏิบัติที่สืบเนื่องและสม่ำเสมอนี้ช่วยให้เกิด "อุทยัพพญาณ" หรือภาวะแห่งความตระหนักรู้การเกิด-ดับอย่างชัดเจน ซึ่งเป็นฐานสำคัญต่อการบรรลุมรรคผลนิพพาน

การกำหนดรู้การเกิดและดับของทุกข์ตามหลักปัจจุสมุปบาทด้วยสติปัฏฐาน 4 คือ การพิจารณา กำหนดรู้ทุกข์ รู้เหตุ รู้ปัจจัยในสติปัฏฐาน 4 กาย เวทนา จิต ธรรม ตามวงจรปัจจุสมุปบาท ได้แก่

การกำหนดรู้ปัจจุสมุปบาทด้วยกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือการปฏิบัติที่เหมาะสมกับผู้ปฏิบัติที่มี ต้นทางจิต หรือผู้ที่มีปัญญาน้อยเนื่องจากเป็นผู้มีความเห็นผิดคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง โดยอาศัยการ กำหนดรู้ตามหลักของกายานุปัสสนาสติปัฏฐานที่เป็นวิปัสสนาล้วน ๆ

การกำหนดรู้ปัจจุสมุปบาทด้วยเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือผู้ปฏิบัติพึงแยกเวทนาออกเป็น 3 ประการ ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา บรรดาผัสสะ เวทนา วิญญาณเหล่านั้น ผัสสะ ปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติใด ไม่เฉพาะผัสสะนั้นอย่างเดียวจะเกิดขึ้น ถึงเวทนาที่เสวยอารมณ์อยู่นั้นนั้นแหละก็จะเกิด ขึ้นกับผัสสะนั้น ถึงสัญญาที่จำได้หมายรู้ถึงเจตนาที่จงใจอยู่ ถึงวิญญาณที่รู้แจ้งอารมณ์นั้นอยู่ ก็เกิดขึ้นพร้อม

กับผัสสะนั้น เพราะฉะนั้น กระบวนการกำหนดรู้ปฏิจจสมุปบาทด้วยเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นการเกิดร่วมกันระหว่าง ผัสสะ เวทนา วิญญาณ สัมผัส และเจตนา

การเจริญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานเพื่อกำหนดรู้ทุกข์ในปฏิจจสมุปบาท คือผู้ปฏิบัติควรทราบลักษณะของจิตว่า จิต คือ สภาวะรู้สิ่งต่าง ๆ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยปกติแล้วจิตต้องประกอบพร้อมกับนามธรรมอีกอย่างหนึ่งเสมอ คือ เจตสิก อันเป็นสภาวะปรุงแต่งจิต เมื่อจิตประกอบกับเจตสิกที่เป็นอกุศลคือ โลภะ โทสะ และโมหะ ย่อมทำให้จิตที่แต่เดิมมีความผ่องใสกลับเศร้าหมองเพราะจิตประกอบด้วยกิเลสดังกล่าว

การกำหนดรู้ปฏิจจสมุปบาทด้วยธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือการตามรู้ธรรมต่าง ๆ โดยเป็นการกำหนดรู้กายใจรวมทั้งสิ่งอื่นภายนอกที่ล้วนเป็นสภาวะธรรมที่ไม่มีสัตว์ บุคคล ความเป็นตัวตนเราเขา โดยมองกายว่าเป็นที่ประชุมของธาตุ เป็นภาวะการคิดอ่านทำการ และไม่ยึดว่าเป็นธาตุของใคร ไม่ยึดว่าใครเป็นผู้คิดอ่าน หากมีเพียงสภาวะธรรมทางกายและใจที่เกิดขึ้นและดับไปตามเหตุปัจจัย 5 หมวด ได้แก่ นิเวศน์ 5 ชั้น 5 आयตนะ 12 โพชนงค์ 7 อริยสัจ 4

เมื่อผู้ปฏิบัติเพียรเจริญวิปัสสนาต่อเนื่องด้วยความเพียร มีสติ สัมปชัญญะตลอดเวลา ก็จะพิจารณาชั้น 5 หรือรูปนามนั้น โดยเห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา अनुโลมตามญาณทั้ง 8 คือตั้งแต่ อุทฺธัพพญาณอย่างแก่มา จนถึงสังขารูปกขญาณนี้ นับว่าได้เข้าถึงอนุโลมญาณ นับเป็นญาณที่ 12 ในวิปัสสนาญาณ คือตั้งแต่อุทฺธัพพญาณอย่างแก่ มาจนถึงอนุโลมญาณนี้ เรียกว่า ปฏิภาณญาณทัสสนวิสุทธิ คือความบริสุทธิ์หมดจดแห่งข้อปฏิบัติ อันจะนำไปสู่มรรคผลนิพพาน เป็น วิสุทธิข้อที่ 6 ในวิสุทธิ 7 ลำดับวิถิจิต अनुโลมญาณนี้เป็นญาณเริ่มแรกที่จะเข้าสู่ มรรค ผล และเป็นญาณสุดท้ายที่ได้ชั้น 5 เป็นอารมณ์ คือเป็นความรู้เห็นของจิตดวงแรกในมรรควิถิจิต 7 ดวง มรรควิถิจิตนั้น มีเป็นธรรมนิยามดังนี้คือ ขณะที่ผู้ปฏิบัติพิจารณาชั้น 5 ด้วยสังขารูปกขญาณอันแก่กล้าได้ทำ และมีอินทรีย์ 5 เกิดขึ้นสมดุสสมาเสมอกันแล้วนั้น มหากุศลจิตญาณสัมปยุต 4 ดวง ดวงใดดวงหนึ่งจะเกิดขึ้น พิจารณาอารมณ์ คือ ชั้น 5 นั้น

ขณะจิตที่ 1 เรียกว่า บริกรรม ขณะจิตที่ 2 เรียกว่า อุปจาระ ขณะจิตที่ 3 เรียกว่า अनुโลม ขณะจิตที่ 4 เรียกว่า โคตรภู ครั้นแล้ว มรรคจิต ก็เกิดขึ้น 1 ขณะ นับเป็นขณะจิตที่ 5 แล้ว ผลจิต ก็เกิดขึ้น 2 ขณะนับเป็น ขณะจิตที่ 6 และที่ 7 แล้วก็ตกภวังค์ไป ขณะจิต 7 ขณะคือ บริกรรม อุปจาระ अनुโลม โคตรภู มรรค ผล เรียกว่า จิตขึ้นสู่มรรควิถิ มี 7 ดวง เป็นธรรมนิยามเช่นนี้ ครั้นแล้วภวังคจิตก็เกิดขึ้นต่อไป ต่อจากภวังคจิต กามาวจร-กุศลจิตญาณสัมปยุต ก็เกิดขึ้นพิจารณามรรค ผล นิพพานที่ได้ผ่านมาแล้ว และพิจารณากิเลสที่ละได้ แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ ในที่นี้พึงทราบลำดับญาณในมรรควิถิจิตนี้ ขณะที่จิตเป็นบริกรรม อุปจาระ अनुโลม อันเป็นเบื้องต้นของมรรควิถินั้น ญาณที่เกิดร่วมในขณะบริกรรม อุปจาระ และอนุโลม 3 ขณะนี้ รวมเรียกว่า अनुโลมญาณ นับเป็นญาณที่ 12 ดังที่ได้อธิบายมาแล้ว จิตก็จะเข้าสู่ขณะที่จิตเป็นโคตรภูนั้น จิตปล่อยวางชั้น 5 ได้ นิพพานเป็นอารมณ์เป็นครั้งแรก ญาณที่เกิดร่วมกับโคตรภูจิตนี้ เรียกว่าโคตรภูญาณ จิตเป็นโคตรภูนั้น เป็นเวลาที่เริ่มดับวูบลงไป เพราะได้นิพพานคือความดับเป็นอารมณ์ จิตจึงดับวูบไป ต่อจากนั้นมรรคจิตก็เกิดรับ นิพพานที่โคตรภูจิตรับแล้วนั้นเป็นอารมณ์ต่อไปชั่วขณะจิตหนึ่ง ญาณที่เกิดร่วมกับมรรคจิตนั้น เรียกว่า มรรค ญาณ มีสติสัมปชัญญะปรากฏชัด และสุขุมลึกซึ้งกว่ากัน รู้แจ้งด้วยญาณใน 4 มรรค คือ โสตาปัตติมรรคญาณ

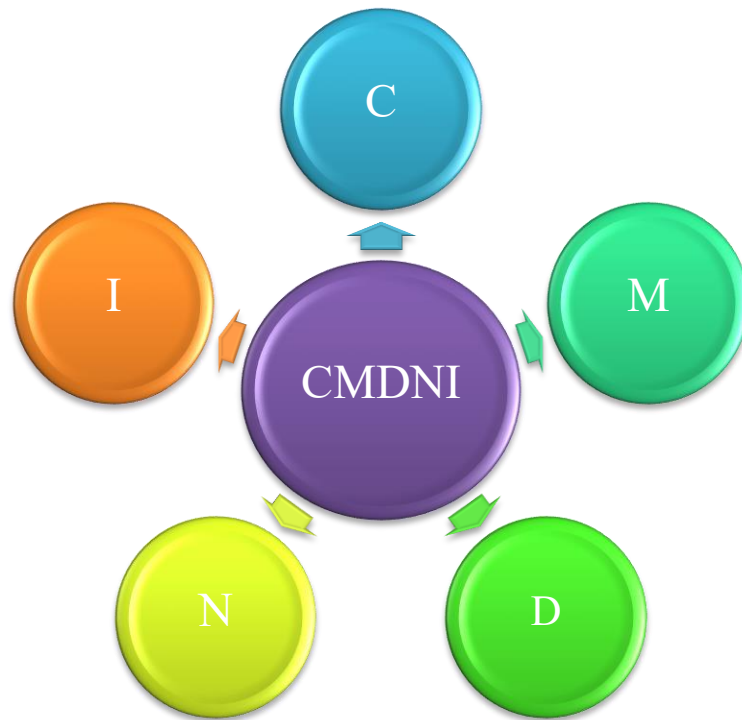
สกทาคามีมรรคญาณ อนาคามีมรรคญาณ และอรหัตมรรคญาณ มีกำลังประหามันกิเลสได้มากกว่ากัน คือ โสตาปัตติมรรคที่ 1 ละกิเลสชนิดที่เป็นเหตุให้ไปเกิดในอบายภูมิได้สิ้นเชิง หมายความว่า พระโสดาบันบุคคลย่อมไม่ไปเกิดในอบายภูมิอีกต่อไป สกทาคามีมรรคที่ 2 ละกิเลสอย่างหยาบ โดยเฉพาะที่แสดงออกมาทางกาย วาจา ได้สิ้นเชิง อนาคามีมรรคที่ 3 ละกิเลสชนิดเบาบางได้สิ้นเชิงอรหัตมรรคที่ 4 ชั้นสูงสุด ละกิเลสอย่างละเอียด ซึ่งแทรกซึมอยู่ในจิตสันดานได้โดยสิ้นเชิง หมายความว่า พระอรหันต์ทั้งหลายเป็นผู้วิมุตติหลุดพ้นจากกิเลสทุกประเภททุกชนิด เป็นผู้สิ้นธุระสันดานบริสุทธิ์หมดจดอย่างสมบูรณ์ ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารอีกต่อไป

การกำหนดรู้การเกิดและดับของทุกข์ตามหลักปฏิจาสมุปบาทด้วยวิปัสสนาญาณ 9 เป็นการพิจารณา กำหนดรู้ตามลำดับขั้นตอนของปัญญา ความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ทำให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ได้ เริ่มตั้งแต่อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ไปจนถึง สังขารupekha ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือ ปัญญาที่วางเฉยในนามรูป เมื่อปัญญาประจักษ์แจ้งไตรลักษณ์ของสังขารธรรมทั้งหลายเพิ่มขึ้นแล้ว ทำให้สังขารธรรมทั้งหลายที่เคยปรากฏโดยเป็นสภาพที่เที่ยง เป็นสุข และเป็นตัวตนอ่อนกำลังลง จนเกิดความวางเฉยในสังขารธรรมทั้งหลาย เพราะรู้ชัดว่าตราบใดที่ยังไม่ถึงกาลที่จะประจักษ์แจ้งลักษณะของพระนิพพาน โดยมีพระนิพพานปรากฏเป็นอารมณ์ ตรานั้นก็พิจารณาไตรลักษณ์อย่างหนึ่งอย่างใดเป็นอารมณ์ไปเรื่อย ๆ จนกระทั่งเกิดปัญญาที่รู้ชัดความวางเฉยในสังขารธรรมทั้งหลายที่เกิดดับปรากฏนั้นอย่างบริบูรณ์ จากนั้น วุฏฐานคามินีปัญญา ปัญญาอันเป็นเหตุพาหนะออกไปจากภาวะแห่งปุถุชนเมื่อมรรควิถิเกิดขึ้นเข้าสู่อนุโลมญาณ ซึ่งเป็นการพิจารณาปฏิจาสมุปบาทโดยปฏิโลม ญาณปัญญาที่พิจารณานามรูปตามความเป็นจริง เป็นอนุโลมตามญาณต่ำ และญาณสูง เตรียมตัวเข้าสู่มรรค ผล นิพพาน ตามลำดับของปฏิจาสมุปบาท ดังตารางที่ 3

ตารางที่ 3 การกำหนดรู้การเกิดและดับของทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทด้วยวิปัสสนาญาณ 9

ปฏิจจสมุปบาท (สายเกิดทุกข์)	วิปัสสนาญาณ 9	ปฏิจจสมุปบาท (สายดับทุกข์)
อวิชชา		อวิชชา
สังขาร		สังขาร
วิญญาน		วิญญาน
นามรูป		นามรูป
สฬายตนะ		สฬายตนะ
ผัสสะ		ผัสสะ
เวทนา		เวทนา
ตัณหา		ตัณหา
อุปาทาน		อุปาทาน
ภพ		ภพ
ชาติ		ชาติ
ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส		ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส

องค์ความรู้เกี่ยวกับการพิจารณากระบวนการเกิดและดับของทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเพื่อให้เข้าสู่มรรคญาณ สามารถสรุปเป็นแนวคิดได้ว่า CMDNI Model C=Conditioned Arising ว่าสิ่งทั้งหลายอาศัยกันและกันเกิดและดับไปตามธรรมชาติ M=Mindfulness ได้แก่ 1) การกำหนดรู้ด้วยสติปัฏฐาน 4 คือ การกำหนดรู้ในกาย เวทนา จิต ธรรม ว่าสิ่งทั้งหลายล้วนมีเหตุปัจจัยอาศัยกันเกิดขึ้น และมีการสารถดับไปไม่เหลือ 2) Diagnosis (D) คือ การกำหนดรู้การเกิดขึ้นของสภาวะต่าง ๆ กำหนดพิจารณาโดยสามัญลักษณะ และทำการตัดละมิให้อวิชชาเกิดขึ้นโดยการกำหนดรู้ด้วยปริยญา 3 3) N=Noble Truths คือ การกำหนดรู้ด้วยอริยสัจ 4 คือ พิจารณาสภาวะที่บีบคั้นในทุกข์ต่าง ๆ ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ แล้วจึงพิจารณาเหตุเกิดแห่งทุกข์ ได้แก่ ตัณหาต่าง ๆ แล้วจึงพิจารณากำจัดอวิชชา สารถตัดมิให้สิ้นไป และ 4) I= Insight-Knowledge คือ การกำหนดรู้ด้วยวิปัสสนาญาณ 9 ซึ่งเป็นองค์ปัญญาที่สามารถทำลายอวิชชาให้เกิดความสงบ คือ มรรค ผล และพระนิพพาน ตามลำดับ

แผนภาพที่ 2 CMDNI Model รูปแบบการกำหนดรู้ปัจจัยสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเพื่อเข้าสู่มรรคญาณ

ประโยชน์ของการวิเคราะห์การกำหนดรู้กระบวนการเกิดและดับของทุกข์ตามหลักปัจจัยสมุปบาทในการเจริญวิปัสสนาภาวนา คือ ทำให้เกิดความรู้ในธรรม 2 ฝ่าย ได้แก่ ฝ่ายโลกียธรรม คือ จะทำให้บุคคลทราบถึงสาเหตุ ที่แท้จริงของความเป็นไปในชีวิตประจำวัน ทั้งอดีต ปัจจุบัน และกำลังจะเกิดขึ้นในอนาคต และตระหนักรู้สำนึกในการกระทำของตนว่า ควรกระทำสิ่งทั้งหลายที่ชอบด้วยศีลและธรรม และฝ่ายโลกุตตรธรรม บุคคลเมื่อมีความรู้ความเข้าใจกระบวนการดับของธรรมทั้งหลายแล้ว ทำให้บุคคลเร่งเร้าทำความเพียรเพื่อส่งเสริมคุณธรรมของตนให้เจริญไพบูลย์ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ที่สุดคือ การเข้าถึงการบรรลุธรรม และพระนิพพานเป็นที่สุด ปฏิจจสมุปบาทจึงเป็นธรรมที่มีผลานิสงส์มากต่อสรรพสัตว์ในด้านการปรับเปลี่ยนความเห็นและพฤติกรรมทั้งทางกาย ทางวาจา ทางใจ

อภิปรายผล

การศึกษาหลักปัจจัยสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

หลักปัจจัยสมุปบาท (ปัจจัยการเกิดขึ้นอย่างเป็นเหตุเป็นผลของทุกข์) ถือเป็นหัวใจสำคัญในการเจริญวิปัสสนาภาวนา เพราะเป็นกลไกที่เปิดเผย “ธรรมชาติของทุกข์” และ “กระบวนการเกิดและดับของขันธ” อย่างชัดเจน การศึกษาหลักนี้จึงมิได้เป็นเพียงความเข้าใจในระดับทฤษฎี แต่เป็นเครื่องมือที่นำไปสู่การ “เห็นแจ้ง”

ในสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยเฉพาะในแนวสติปัฏฐาน การฝึกเจริญสติอย่างต่อเนื่องในปัจจุบันขณะ จะช่วยให้ผู้ปฏิบัติค่อย ๆ เห็นกระบวนการของปฏิจจสมุปบาทในรูปแบบ "ปฏิโลม" (การดับแห่งเหตุแห่งทุกข์) อย่างเป็นรูปธรรม ตัวอย่างเช่น

- เมื่อมีสตรีกู้เวทนาโดยไม่ยึดถือ ไม่ปรุงแต่งตามความชอบหรือชัง ตัณหาไม่เกิด
- เมื่อไม่มีตัณหา อุปาทานไม่เกิด ภพไม่เกิดชาติจึงไม่เกิด
- กระบวนการนี้คือการเห็นความดับ (นิโรธ) ซึ่งสอดคล้องกับหลัก "ปฏิโลมปฏิจจสมุปบาท" ในทางตรงกันข้าม ผู้ปฏิบัติยังสามารถเห็นกระบวนการ "อนุโลม" ได้ในช่วงต้นของการภาวนา เช่น
- เมื่อมีอวิชชา สังขารเกิดขึ้น วิญญาณเกิดขึ้น รูปนามเกิดขึ้น
- การเห็นกระบวนการเกิดนี้เป็นการเข้าใจกลไกแห่งทุกข์อย่างลึกซึ้ง

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) (2546) ได้ชี้ว่า หลักปฏิจจสมุปบาทเปิดเผย “ธรรมชาติของความเป็นเหตุเป็นผล” ซึ่งผู้ปฏิบัติจะเห็นชัดเจนผ่านการพิจารณาไตรลักษณ์ กล่าวคือ

- อนิจจัง สิ่งทั้งหลายล้วนเกิดขึ้นและดับไปตามเหตุปัจจัย
- ทุกขัง ความไม่เที่ยงทำให้เป็นทุกข์
- อนัตตา ไม่มีตัวตนใดควบคุมกระบวนการเหล่านี้ได้

จากการสังเกตสภาวะธรรมเหล่านี้โดยตรงในวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติจึงเข้าสู่กระบวนการแห่ง วิปัสสนาญาณ อันประกอบด้วยลำดับญาณ เช่น ญาณเห็นความเกิดดับ (อุทยัพพยญาณ), ญาณเห็นความเสื่อมไป (ภังคญาณ), จนถึง ญาณรู้แจ้งมรรคผล (ปฏิเวธญาณ) วสิน อินทสระ (2545) ได้เน้นย้ำว่า การใช้หลักปฏิจจสมุปบาทเป็นฐานในการพิจารณาในวิปัสสนา จะช่วยให้จิตเห็นอย่างตรงไปตรงมาว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี / เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี” จึงเกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้ในไตรลักษณ์ และละความยึดมั่นในตัวตน (อัตตา) ลงได้ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการหลุดพ้น หลักปฏิจจสมุปบาทในการภาวนา มิได้เป็นเพียงโครงสร้างเชิงทฤษฎี แต่คือ "แผนที่แห่งการดับทุกข์" ที่พระพุทธองค์ทรงค้นพบและชี้แนะไว้ การนำหลักนี้มาประยุกต์ในวิปัสสนาภาวนา จึงเป็นการเดินตามรอยพระองค์อย่างตรงทาง เพื่อให้เห็นธรรม และถึงซึ่งความพ้นทุกข์ในที่สุด

การศึกษาการกำหนดรู้ปฏิจจสมุปบาทตามแนวคำสอนในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

การศึกษาปฏิจจสมุปบาทตามแนวคำสอนในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ไม่ใช่เพียงการเรียนรู้ลำดับของเหตุและผลทั้ง 12 องค์ประกอบในเชิงทฤษฎี แต่เป็นการ “กำหนดรู้ด้วยปัญญา” (ญาณปริจฉินนปฏิจจสมุปบาท) ที่มุ่งเน้นการเห็นโดยตรงในกระแสของเหตุปัจจัยที่เกี่ยวพันกันอยู่ภายในขันธห้าและจิตของตนเอง หนึ่งในพระสูตรสำคัญที่แสดงความลึกซึ้งของการกำหนดรู้ คือ มหานิทานสูตร (ที.ปา. 11/115) ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสอย่างชัดเจนว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้นย่อมเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นย่อมเห็นปฏิจจสมุปบาท” แสดงให้เห็นว่า ปฏิจจสมุปบาทมิได้แยกจากการเห็นธรรมตามความเป็นจริง หากแต่คือการเห็นธรรมชาติของสรรพสิ่งตามเหตุปัจจัยอย่างลึกซึ้ง พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) (2543) ได้อธิบายว่า ปฏิจจสมุปบาทไม่ใช่เพียงลำดับ

ของธรรม แต่คือการแสดงให้เห็นถึงความ “ไม่เที่ยง” และ “ไร้ตัวตน” ของทุกสภาวะอย่างมีระบบ ผู้ที่เข้าใจ ปฏิจจสมุปบาท ย่อมเข้าใจว่า “ทุกข์เกิดเพราะเหตุ และย่อมดับได้เมื่อเหตุดับ” ซึ่งเป็นหลักการสำคัญในการ บรรลุมรรคผลนิพพาน การกำหนดรู้ปฏิจจสมุปบาทจึงเกี่ยวข้องอย่างลึกซึ้งกับการภาวนา โดยเฉพาะการเจริญสติในฐานสี่ (มหาสติปัฏฐาน) ดังที่กล่าวไว้ใน มหาสติปัฏฐานสูตร ว่า การพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม ด้วยสติสัมปชัญญะ จะทำให้เห็นการเกิดขึ้นและดับไปของสภาวะธรรมเหล่านั้นอย่างชัดเจน ตัวอย่างเช่น

- การเห็น เวทนาเป็นเวทนา โดยไม่แทรกแซงด้วยความชอบหรือไม่ชอบ -ทำให้ผู้ปฏิบัติเห็นว่า เวทนา เกิดเพราะ ผัสสะ (สัมผัส) ซึ่งสอดคล้องกับลำดับในปฏิจจสมุปบาท

- การเห็น จิตเป็นจิต โดยไม่ยึดถือในความเป็น “เรา” หรือ “ของเรา” ทำให้เห็นความสัมพันธ์กับ นามรูป และ วิญญาณ ตามหลักปฏิจจสมุปบาท

การกำหนดรู้อย่างต่อเนื่องนี้จะพาผู้ปฏิบัติเห็นว่า แม้แต่จิตที่กำลังรู้ ก็เกิดขึ้นเพราะเหตุ มิใช่มีตัวตนถาวร ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการคลายความยึดมั่นในอัตตา ใน อรรถกถา หลายแห่งยังได้ชี้ให้เห็นว่า การกำหนดรู้ปฏิจจสมุปบาทอย่างถูกต้อง จำเป็นต้องมีการ พิจารณาย้อนกลับ (ปฏิโลม) และ พิจารณาตามลำดับ (อนุโลม) อย่างรอบคอบ เช่น พิจารณาว่า “เพราะอวิชชา จึงมีสังขาร... เพราะตัณหา จึงมีอุปาทาน” และในทางกลับกัน “เมื่อไม่มีอวิชชา สังขารไม่เกิด เมื่อไม่มีตัณหา ย่อมไม่มีภพชาติ ชรา มรณะ” เป็นต้น การพิจารณาเช่นนี้ เป็นการ “ยืนยันด้วยปัญญาญาณ” ว่าทุกขมีเหตุ และเมื่อเหตุดับ ผลย่อมดับตาม ซึ่งถือเป็นการกำหนดรู้ปฏิจจสมุปบาทอย่างถูกต้องในทางปฏิบัติ

การกำหนดรู้ปฏิจจสมุปบาทตามคัมภีร์ ไม่ใช่แค่การเรียนรู้รายการธรรม แต่เป็นการพัฒนาปัญญาญาณ เพื่อตามเห็นความสัมพันธ์แห่งเหตุและผลภายในชั้นห้าอย่างเป็นลำดับ การภาวนาโดยการเจริญสติในมหาสติปัฏฐานสูตรจึงเป็นกลไกที่ทำให้เกิดความเข้าใจตรงต่อปฏิจจสมุปบาท ซึ่งนำไปสู่การคลายความยึดมั่น และในที่สุดสามารถดับเหตุแห่งทุกข์ได้อย่างแท้จริง

การเสนอรูปแบบการกำหนดรู้ปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาของสำนักปฏิบัติธรรมธรรมโมลี

สำนักปฏิบัติธรรมธรรมโมลีได้นำหลักปฏิจจสมุปบาทมาใช้เป็นโครงสร้างสำคัญในการพัฒนา วิธีแห่งการรู้เท่าทันสภาวะธรรม โดยมุ่งเน้นให้ผู้ปฏิบัติ เห็นความสัมพันธ์ของเหตุและผล ในทุกขณะจิตที่เกิดขึ้นจริง ไม่ใช่เพียงในลำดับของธรรมเท่านั้น แต่รวมถึงกระบวนการที่จิตปรุงแต่งทุกข์ในชีวิตประจำวัน

โครงสร้างการปฏิบัติ “เหตุ-ผล” ในทุกขณะจิต ผู้ปฏิบัติในแนวของธรรมโมลีจะได้รับการฝึกให้ใช้ “เหตุ-ผล” เป็นกรอบในการเจริญสติ เช่น

1. เมื่อจิตรู้สึกไม่พอใจ ไม่ใช่เพียงระลึกว่า “โทสะเกิดขึ้น” เท่านั้น แต่ต้องย้อนพิจารณาว่า “โทสะเกิดจากอะไร?”

2. จากการพิจารณา จะเห็นว่าโทสะเกิดจากผัสสะความไม่รู้ (อวิชชา) จึงเกิดเวทนา ตัณหา โทสะ ฯลฯ

ลักษณะการย้อนกลับไปเห็นต้นตอของสภาวะต่าง ๆ นี้ ทำให้เกิดการกำหนดรู้ในรูปแบบ “ปฏิโลม ปฏิจจสมุปบาท” ซึ่งเป็นหัวใจของการเจริญวิปัสสนาญาณ

เน้นการเจริญสติในรูปแบบ “สติภาวนาแบบเชิงลึก” แม้การปฏิบัติจะมีพื้นฐานจาก มหาสติปัฏฐานสูตร เช่นเดียวกับแนวกรรมฐานสายอีสานทั่วไป แต่สำนักธรรมโมลีเน้นการ “เจริญสติอย่างมีปัญญา” คือไม่เพียงแค่รับรู้สภาวะธรรม แต่ต้อง เข้าใจโครงสร้างของเหตุปัจจัยที่ปรุงแต่งสภาวะนั้น ตัวอย่างเช่น

1. เมื่อกำลังภาวนาอยู่ จิตฟุ้งซ่าน กำหนดรู้ “จิตฟุ้งซ่าน” พิจารณา “เพราะอะไรจึงฟุ้งซ่าน?” เห็นว่า เพราะความยินดีในความคิด ตัณหาเกิด ฟุ้งซ่านเป็นผล

2. เมื่อเห็นความเกี่ยวเนื่องนี้ชัดเจน จิตจะ “ปล่อย” ได้โดยไม่ต้องข่ม ความสงบและญาณจะเกิดขึ้นเอง
ลักษณะการฝึกเช่นนี้นำไปสู่การเกิด อุทยัพพญาณ (ญาณเห็นความเกิดดับของสภาวะธรรม) ซึ่งเป็นฐานของการเข้าสู่ญาณที่ลึกยิ่งขึ้นในลำดับวิปัสสนาญาณ

การบูรณาการหลักไตรสิกขา ศีล สมาธิ ปัญญา จากงานของ ศ.ดร.พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต) (2552) ซึ่งเสนอว่า การกำหนดรู้ปฏิจจสมุปบาทควรอยู่บนฐานของ “ไตรสิกขา” สำนักธรรมโมลีนำแนวคิดนี้มาประยุกต์ในรูปธรรม ดังนี้

1. ศีล เป็นพื้นฐานของการฝึกจิตให้ไม่ถูกรบกวนจากอกุศลกรรม
2. สมาธิ ทำให้จิตตั้งมั่น สามารถเห็นเหตุปัจจัยโดยไม่ถูกรบกวนจากอารมณ์
3. ปัญญา พิจารณาเห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ผ่านโครงสร้างของปฏิจจสมุปบาท
จึงนับว่าเป็น “การรู้ปฏิจจสมุปบาทอย่างเป็นองค์รวม” ไม่ใช่แยกส่วนเป็นความรู้ล่อย ๆ แต่ฝังอยู่ในวิถีชีวิตของผู้ปฏิบัติ

รูปแบบการกำหนดรู้ปฏิจจสมุปบาทของสำนักปฏิบัติธรรมธรรมโมลี เป็นการประยุกต์หลักธรรมเข้ากับการภาวนาอย่างเป็นระบบ โดยมีจุดเด่นคือ

- การพิจารณาเหตุปัจจัยในทุกขณะจิต
- การเจริญสติแบบมีปัญญา เห็นธรรมเป็นธรรม
- การเข้าถึงวิปัสสนาญาณ โดยเน้นการรู้แจ้งด้วยประสบการณ์ตรง
- การบูรณาการศีล สมาธิ ปัญญาให้เกิดการรู้ธรรมอย่างแท้จริง

แนวทางนี้จึงไม่เพียงช่วยให้เข้าใจธรรมะในระดับปัญญาทางวิชาการ แต่ยังเปิดโอกาสให้ผู้ปฏิบัติเข้าถึง “ปัญญาเชิงประจักษ์” อันเป็นเครื่องมือสำคัญในการก้าวข้ามทุกข์ตามแนวทางแห่งพระพุทธศาสนา

จากการอภิปรายผลนี้แสดงให้เห็นว่าหลักปฏิจจสมุปบาทมิใช่เพียงคำสอนในระดับอภิปรัชญา แต่สามารถนำมาปรับใช้ในการฝึกจิตวิปัสสนาได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยการพิจารณาในรูปแบบอนุโลมและปฏิโลม ช่วยให้ผู้ปฏิบัติสามารถรู้แจ้งในทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค ซึ่งเป็นหลักการสำคัญในอริยสัจ 4 อันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา การพิจารณาแบบ อนุโลม คือการพิจารณาเหตุแห่งการเกิดขึ้นของสังขารและขั้นทั้งหลายตามลำดับจากอวิชชาไปสู่ขรามณะ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงกลไกของความทุกข์ที่เกิดจากความไม่รู้และความยึดมั่น

ขณะที่การพิจารณาแบบ ปฏิโลม คือการพิจารณาย้อนกลับจากชราภพไปสู่อวิชชา เพื่อนำไปสู่การดับเหตุแห่งทุกข์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การดับอวิชชา ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยแรกเริ่มในกระบวนการของปฏิจจสมุปบาท ย่อมนำไปสู่การดับของกระบวนการทั้งหมดอย่างสิ้นเชิง ด้วยวิธีการเช่นนี้ ผู้ปฏิบัติย่อมสามารถเข้าใจธรรมชาติของการเกิดขึ้นและดับไปของปรากฏการณ์ทางจิตและกายอย่างลึกซึ้ง อันเป็นรากฐานของปัญญาในวิปัสสนา การหยั่งรู้ในกระบวนการของปฏิจจสมุปบาทจึงไม่ใช่เพียงการท่องจำหรือตีความเชิงปรัชญา แต่คือการเรียนรู้จากประสบการณ์ตรงในขณะปัจจุบัน ซึ่งสามารถนำไปสู่การรู้แจ้งอริยสัจ 4 และการหลุดพ้นจากทุกข์ในที่สุด

สรุป

การศึกษาการกำหนดรู้การเกิดและดับของทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาท เป็นการศึกษาที่มุ่งเน้นการเข้าใจในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยของการเวียนว่ายตายเกิด และการดับไปของทุกข์อย่างเป็นระบบ โดยมีรากฐานอยู่บนหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ซึ่งแสดงให้เห็นถึงกลไกของการเกิดทุกข์และแนวทางแห่งการหลุดพ้นอย่างชัดเจน การพิจารณาในหลักปฏิจจสมุปบาทมิใช่เพียงการเรียนรู้ในเชิงทฤษฎีเท่านั้น หากแต่ต้องอาศัยการเจริญภาวนาอย่างถูกต้องตามหลักธรรม ได้แก่ สติปัฏฐาน 4 ซึ่งเป็นเครื่องมือในการกำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏในกาย เวทนา จิต และธรรม โดยให้เห็นตามความเป็นจริง ทั้งในแง่ของการเกิดขึ้น (อนุโลม) และการดับไป (ปฏิโลม) ของทุกข์ นอกจากนี้ การนำหลักปริยญา 3 คือ ญาณปริยญา ตีรณปริยญา และปหานปริยญา มาใช้ในการพิจารณา ยังช่วยเสริมให้เกิดความเข้าใจ ความพิจารณา และการละวางอย่างถูกต้องต่อเหตุแห่งทุกข์ สอดคล้องกับการประยุกต์ใช้กิจในอริยสัจ 4 อันเป็นกรอบแนวคิดในการวิเคราะห์ปัญหา และชี้แนวทางแห่งการดับปัญหาอย่างเป็นระบบ ผ่านสมุทยวารและนิโรธวาร ในด้านการพัฒนาปัญญา การเจริญวิปัสสนาญาณ 9 เป็นลำดับขั้นของญาณที่เกิดจากการภาวนาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งช่วยให้ผู้ปฏิบัติเกิดปัญญาเห็นธรรมตามความเป็นจริง จนนำไปสู่การสิ้นสุดของตัณหา อุปาทาน และภพ อันเป็นการดับกระแสของปฏิจจสมุปบาทโดยสมบูรณ์ และเข้าสู่มรรค-ผล-นิพพานในที่สุด

กล่าวโดยสรุป การกำหนดรู้การเกิดและดับของทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทนั้น เป็นกระบวนการแห่งการรู้แจ้งในธรรมที่ต้องอาศัยการภาวนาอย่างมีระบบ ด้วยการบูรณาการองค์ธรรมสำคัญทั้ง 4 คือ สติปัฏฐาน 4 ปริยญา 3 อริยสัจ 4 และวิปัสสนาญาณ 9 ซึ่งเมื่อดำเนินการอย่างถูกต้องแล้ว จะนำไปสู่ความเข้าใจในกฎแห่งเหตุและผล ความสิ้นสุดของทุกข์ และการเข้าถึงนิพพาน อันเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

1. ควรบูรณาการองค์ธรรมสำคัญ เช่น สติปัฏฐาน 4, ปริยญา 3, อริยสัจ 4 และวิปัสสนาญาณ 9 เพื่อการภาวนาอย่างเป็นระบบ นำไปสู่การเข้าใจและดับทุกข์อย่างแท้จริง

2. ส่งเสริมการประยุกต์ใช้หลักปฏิจจสมุปบาทในชีวิตประจำวัน เพื่อวิเคราะห์และแก้ไขปัญหาทางใจอย่างมีประสิทธิภาพ
3. เน้นการเรียนรู้หลักปฏิจจสมุปบาทผ่านภาวนาและการเจริญสติ มากกว่าศึกษาเชิงทฤษฎีเพียงอย่างเดียว
4. เสนอแนวทางเข้าถึงนิพพานในฐานะผลจากกระบวนการภาวนาและดับเหตุแห่งทุกข์อย่างเป็นระบบ
5. ส่งเสริมการสอนพุทธธรรมโดยเน้นฝึกปฏิบัติและประยุกต์ใช้ในชีวิตจริง เพื่อพัฒนาปัญญาและคุณภาพชีวิตในสังคม

องค์ความรู้ใหม่ที่ได้จากการวิจัย

1. งานวิจัยนี้ได้แสดงให้เห็นถึง กลไกของการเวียนว่ายตายเกิดและแนวทางดับทุกข์ อย่างเป็นระบบตามหลักปฏิจจสมุปบาท ซึ่งมีใช้เพียงคำสอนเชิงนามธรรมแต่เป็นกลไกที่สามารถเข้าใจและประยุกต์ใช้ได้จริงในชีวิตประจำวัน
2. การเข้าถึงนิพพานสามารถเข้าใจได้ในฐานะ ผลของกระบวนการดับเหตุแห่งทุกข์ อย่างเป็นขั้นเป็นตอนโดยไม่จำเป็นต้องรอถึงสภาวะเหนือธรรมชาติ
3. การศึกษาและปฏิบัติภาวนาอย่างเป็นระบบตามแนวพุทธปรัชญา สามารถช่วยให้เกิดปัญญาเห็นธรรมที่นำไปสู่การดับทุกข์ได้จริง

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยในอนาคต

1. ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบระหว่าง การเข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาทในเชิงทฤษฎีกับเชิงภาวนา เพื่อวิเคราะห์ผลของแต่ละวิธีต่อการเกิดปัญญาเห็นธรรม
2. ควรมีการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) ที่ทดลองนำหลักปฏิจจสมุปบาทไปประยุกต์ใช้ในชีวิตจริงของกลุ่มเป้าหมาย เพื่อศึกษาผลกระทบต่อสภาวะจิตใจและคุณภาพชีวิต
3. ควรขยายขอบเขตการศึกษาไปยังกลุ่มวัยรุ่นหรือคนทำงาน เพื่อวิเคราะห์ว่าการประยุกต์ใช้หลักปฏิจจสมุปบาทในกลุ่มเหล่านี้สามารถช่วยให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางพฤติกรรมหรือทัศนคติได้มากน้อยเพียงใด
4. ควรวิจัยการสื่อสารหลักปฏิจจสมุปบาทในสื่อยุคใหม่ เช่น ผ่านโซเชียลมีเดียหรือแอปพลิเคชัน เพื่อให้เข้าถึงกลุ่มคนรุ่นใหม่ได้มากขึ้น
5. หากคุณต้องการให้จัดรูปแบบในสไตล์งานวิจัย (เช่น รูปแบบ APA, MLA หรือรูปแบบบทที่ 5 ของไทย) หรือให้จัดเป็นเอกสารสำหรับการนำเสนอ ผมนส

เอกสารอ้างอิง

- ฉันทนา อุตสาหลักษณ์. *พุทธปัญญาผู้มีสร้างปัญญา*. กรุงเทพมหานคร: ธนัชการพิมพ์, 2552.
- พระไตรปิฎก (มหานิทานสูตร, ที.ปา. 11/115). *ข้อความหลักเกี่ยวกับปฏิจสุมุปาบท*.
- พระไตรปิฎก. (2544). *มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก* (เล่ม 10, ข้อ 60). กรุงเทพฯ: มุณินิธิธรรมกาย.
- พระไตรปิฎก (ฉบับบาลี). (พ.ศ. 2550). *วิภังคสูตร (Vipāṅcaka Sutta)*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พระคันธสารากวีวงศ์, *โพธิปักขิยธรรม*, กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, 2549.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.9, ราชบัณฑิต). *พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด*, พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, 2551.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ 21. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธัมม์, 2556.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2546). *หลักปฏิจสุมุปาบทและการเจริญวิปัสสนาภาวนา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ธรรมะไทย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2543). *ปฏิจสุมุปาบทในพระพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย.
- พระพุทธโฆสเถระ รัตน. *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส จำกัด. 2558.
- พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. 9, ราชบัณฑิต) ” *ศัพท์วิเคราะห*, พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, 2558.
- พระมหาสมปอง มุทิโต. *คัมภีร์อภิธานวรรณนา*, พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์ พรินติ้ง จำกัด , 2547.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539.
- วีรชัย ชาญกิจ. (2562). *แนวคิดเรื่องปฏิจสุมุปาบทและการประยุกต์ใช้ในวิปัสสนาภาวนา*. *วารสารพุทธศาสนศึกษา*, 12(1), 45-67.
- ศ.ดร.พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2552). *ไตรสิกขาและการภาวนาในพระพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ). *อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่ง พระอริยเจ้า*, กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์, 2554.
- สำนักปฏิบัติธรรมธรรมโมลี. (2557). *แนวทางการกำหนดรู้ปฏิจสุมุปาบทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ธรรมโมลี.
- สมบัติ สุทธิธรรม. (2563). *การศึกษาปฏิจสุมุปาบทในพระพุทธศาสนาเถรวาท*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- Nāṇamoli, B. (2011). *The Path of Purification (Visuddhimagga)*. Seattle: BPS Pariyatti Publishing.